

Олександр ШОЛУХА

Миргородський художньо-промисловий коледж

Мистецькі технології Миргородського художньо-керамічного навчального осередку

Художня кераміка – один з найбільш технологічно обумовлених видів декоративно-прикладного мистецтва. Виняткове значення у процесі виготовлення цього першого штучно синтезованого людиною матеріалу мають мистецькі технології, зокрема, сировинні інгредієнти та термічна обробка (випалювання). Випалювання – процес, що кардинально змінює природу матеріалу, перетворюючи м'яку, податливу субстанцію на камінь. Важливість цього процесу усвідомлювала ще давня людина, наділяючи технологічні дії якостями таємничості, чарівності.

Особливості шихтового складу формувальної маси та температурні режими випалу є факторами, що забезпечують усе різноманіття керамічного «асортименту»: теракота, майоліка, фаянс, кам'яна маса, фарфор. Перелічені керамічні матеріали представлено у послідовності зростання складності технологічних процесів (температура випалу, шихтовий склад). Відповідно фаянс, кам'яну масу та фарфор виготовляти можуть собі дозволити майже виключно промислові виробництва (мануфактура, фабрика, завод). Найпростіші ж види кераміки були доступні й в умовах сільського кустарного виробництва. Однак, осмисленню значення мистецьких технологій в кераміці останнім часом приділяється мало уваги. Проте ця частина знань відкриває завісу походження специфіки художніх особливостей різних видів кераміки. Тому спробуємо поглянути ретроспективно на питання художньої культури окремих процесів виготовлення кераміки при МХПШ.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю знаходження ефективних алгоритмів, що забезпечили би поступ сучасної художньо-промислової освіти та відродження промисловості.

Вивченню художніх процесів, діячам культури й мистецтва на історичній Полтавщині присвячує праці вчений мистецтвознавець В. Ханко^{1,2}.

Мистецькі навчальні осередки України глибоко досліджено у працях доктора мистецтвознавства Р. Шмагала³.

Грунтовному опрацюванню керамічних виробництв присвячено працю фахівця з промислової кераміки, доктора мистецтвознавства О. Школьної⁴. Окремих технологічних аспектів виготовлення художньої кераміки торкаються у своїх дослідженнях мистецтвознавці, співробітники Інституту народознавства НАН України Г. Івашків⁵ та Р. Мотиль⁶. Проте мало хто з них окремо вивчає мистецькі технології у виготовленні кераміки.

Наявна розвідка є спробою розглянути окремі технологічні аспекти, що мають вирішальне значення у мистецтві кераміки, на матеріалах архівних джерел Миргородського навчально-керамічного закладу.

Використання простих, легкоплавких глин та недосконалих способів випалювання тримали у заручниках сільського майстра – гончара, не даючи підвищувати якість виробів. Поширення провідних керамічних технологій, найперше, введення у експлуатацію технічно удосконалених горнів, використання якісної вогнетривкої сировини, популяризація серед виробничого загалу передових європейських технологічних досягнень, зробили можливим виведення керамічного виробництва України кінця XIX – початку XX століття на якісно новий – промисловий рівень. Це стало можливим, у тому числі, завдяки діяльності навчальних закладів: шкіл, майстерень, показових пунктів. Грубий, крихкий теракотовий черепок завдяки удосконаленню технологічних прийомів метаморфозував до тонкого щільного та білого фарфорового.

Грецьке слово τέχνη – означає вміння, ремесло, мистецтво. У нашій мові «техніка» – сукупність усіх засобів та умов, що забезпечують виробництво. До засобів можемо віднести матеріали, обладнання; й умови – формула фахової підготовки майстра. Отже, на нашу думку: сировина, матеріали + обладнання + фахова підготовка майстра = технічні передумови успішного виробництва.

Найдосконаліший технічно виріб без належної художньої обробки – це лише напівфабрикат. Проте художник без технічних навичок не в змозі реалізувати творчий замисел. Тривалий період технік та художник «уживалися» у одній

¹ В. Ханко, *Енциклопедія мистецтва Полтавщини*, Полтава 2014.

² I d e m, *Полтавщина: плин мистецтва, діячі*, Київ 2007.

³ Р. Шмагало, *Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст.: структурнування, методологія, художні позиції*, Львів 2005.

⁴ О. Школьна, *Фарфор – фаянс України XX століття: Інфраструктура галузі, промислова політика, організаційно-творчі процеси*, Київ 2011.

⁵ Г. Івашків, *Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть*, Львів 2007.

⁶ Р. Мотиль, *Українська димлена кераміка XIX – початку XXI ст. Історія. Типологія. Художні особливості*, Львів 2011.

особі, згодом розвиток сприяв розділенню праці у керамічній галузі. Робота пліч-о-пліч художника та техніка забезпечила новий якісний рівень продукту. Перехід від кустарного до промислового виробництва художньої кераміки потребував розділення праці, до чого поступово і прийшли розвинені виробництва.

Серед ремісничих навчальних закладів відкритих на Лівобережжі України у ХІХ столітті, була Миргородська художньо-промислова школа. Метою її створення стала підготовка спеціалістів з виготовлення теракотових, майолікових, фаянсових і фарфорових виробів, що мали би підняти загальний рівень технічних та художніх знань на керамічних виробництвах краю. До викладання у закладі залучалися провідні майстри-керамісти й кераміки, художники, що володіли передовими технологіями у галузі. Серед найвідоміших: П. Ваулін, Г. Монахов, С. Патковський, М. Білоскурський, О. Білоскурський, А. Боровичко, Ф. Піч, І. Українець, І. Назаров. Залучення до навчального процесу фахівців першої величини дозволило підняти технологічний бік керамічної справи до рівня провідних європейських виробництв.

Поряд з курсами загальноосвітніх та загальномистецьких дисциплін надзвичайної ваги надавалося роботі у майстернях, де учень мав нагоду на практиці застосувати отримані знання. У різний період діяли наступні майстерні: фарфорова, фаянсова, кам'яномасово-шамотова, майоліково-фаянсова, майолікова, точильна, майстерня з відливання форм та моделей, скульптурна, керамічного малювання, живописна, літографська, майстерня світлових картин, майстерня з кристалізації, кахляна, цегляно-черепична, декоративно-будівельна, будівельна, майстерня будівництва спеціальних печей, учбово-показова цементно-пісочна. Навчально-виробничі майстерні часто виконували комерційні замовлення, до праці над якими залучалися учні.

Робота над реальним замовленням давала підріток та розуміння потреб ринку. Майстерні були обладнані необхідним устаткуванням, спеціальними машинами: електростанцією, паровою машиною, механічними глиномішалками, фільтрпресом, барабаними млинами для розмелювання фарфорових мас та фарб, бігунами для роздавлювання шамоту й інших твердих матеріалів, ситами для просіювання, глином'ялками, вальцями для розминання глини, черепичним та плитковим пресом, гончарними та гіпсомодельними верстатами⁷.

Дослідженням керамічних матеріалів та розробкою рецептури займалася хімічна лабораторія. Подібний фундаментальний підхід до професійного навчання пертворював Миргородську навчально-промислову інституцію провідним керамічним осередком в Україні першої третини ХХ століття. Підтвердженням тому може бути й широта охоплення матеріалів, з якими працювали у майстернях закладу.

⁷ В. Ковган, В. Ханко, *Миргородський державний керамічний технікум ім. М. В. Гоголя*, Миргород 1996.

Хімічна лабораторія Миргородського художньо-керамічного технікуму. Фото 20-х рр. XX ст. Архів Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. Гоголя.

У різні періоди майстернями виготовлялися: фарфор, фаянс, кам'яна маса, майоліка, теракота, шамотні вироби; твори усіх типологічних груп кераміки, а саме: технічної (електрофарфор, лабораторний фарфор), художньої різні види ваз, посуд, вироби ритуального призначення (іконостаси, свічники), екстер'єрна, інтер'єрна кераміка (архітектурна, сувенірна), керамічна скульптура. Універсалізм у роботі майстерень можна пояснити специфікою навчального закладу – спрямованістю на підготовку компетентного спеціаліста-кераміста та -кераміка. У цьому полягала відмінність специфіки від промислового виробництва, де характерна вузька спеціалізація (фарфорове, фаянсове, майолікове) та обмежений асортиментний ряд.

Майстерня Миргородської ХПШ. Перший ліворуч С. Патковський, третій праворуч (сидить) С. Масленников. Фото початку XX ст. Архів Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. Гоголя.

З впевненістю можна казати, що МХПШ почалася з майстерень, бо на момент офіційного відкриття школи майстерні вже функціонували кілька років. Розглядаючи детальніше керамічні навчально-виробничі майстерні, варто

окремо зупинитися на пластичних сировинних матеріалах (глина, каолін) та технологічному етапі випалювання, оскільки це ключ до розуміння багатоманіття керамічних матеріалів.

Глина – основа виробництва кераміки, у залежності від місця походження цей мінерал має суттєві різновиди. Головною властивістю, що є вирішальною у підборі шихтового складу формувальної маси є її вогнетривкість (існують: вогнетривкі, тугоплавкі та легкоплавкі глини). У майстернях Миргородського навчально-керамічного осередку використовували велику кількість різноманітних глин, частина з них були місцевого походження, інші ж були привозними, у тому числі імпорними. До кращих сортів місцевої пластичної сировини належать вогнетривкі глини: фаянсова опішнянська, випалювалася при t 1280°C (місцева назва „Побіл” з Штанькової гори) та фаянсова глина з с. Мала Грем’яча, що поблизу Миргорода, які були досліджені ще професором А. Гуровим у 1888 році⁸.

Перша – широко використовувалася для виготовлення різних фаянсових виробів (вази, фігури, блюда), у поєднанні з каоліном Чернігівської губернії та білою бахмутською глиною йшла на виготовлення іконостасів. З другої – у суміші з польовим шпатом і каоліном готували фаянсову масу⁹.

Майстерні школи виготовляли різноманітні фаянсові вироби (головним чином посуд) з мас різного складу (застосовувалися маси ново-севрського типу та межигірська, в основному це був вапняковий, цебто м’який, фаянс)¹⁰. Як впливає з архівних джерел, на початку ХХ століття застосовувались місцеві легкоплавкі глини: миргородська – мало пластична, придатна для виготовлення цегли, черепиці й інших простих виробів (випалювалася при t 950°C); попівська глина – дуже пластична з червоним після випалу черепком (t 950°C); мергель багачанський – легкоплавкий, непластичний¹¹.

Як було виявлено за архівними джерелами – нотатками з конспекта інженера В. Московченка у МХПШ використовувалася імпортна сировина. Зокрема, кращих європейських каолінів: англійського (родовище поблизу м. Корнуолл, Девоншир) та цетлицького (родовище в районі Карлових Вар). З вітчизняних каолінів вживали наступні: глухівецький, катеринославський, просянівський, іванівський¹².

До складу шихти вводилися інші привозні, головню вогнетривкі, глини: вже згадувана бахмутська, воронезька, часів-ярська. З конспекта інженера В. Московченка довідуємося про авторську рецептуру майстрів старої школи,

⁸ А. Гуров, *Геологическое описание Полтавской губернии. Отчет Полтавскому губернскому земству*, Харьков 1888.

⁹ *Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1901 год*, Полтава 1902.

¹⁰ В. Московченко, *Технологія кераміки*, Конспект (машинопис 20.01.47).

¹¹ *Ibidem*, с. 2.

¹² *Ibidem*, с. 5–6.

Майстерня Миргородського ХКТ. Третій ліворуч (стоїть) С. Патковський. Фото 20-х рр. XX ст. Архів Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. Гоголя.

Фарфористи миргородської гоголівської школи В. Царьков та А. Боровичко. Фото 1916 р. Архів В. Ханка, м. Полтава.

як-то: „масса для литья и лепки мастера В. Царькова” та „масса мастера А. Боровичко” (зегерівський фарфор)¹³.

Крім того існували різновиди мас для господарського посуду, під кристалічну поливу, для декоративних виробів, скульптурна. З наведеної рецептури бачимо, що майстерні виготовляли фарфор різних видів: „новевропейського”, зегерівського, севрського, веджвудського, також розроблено 16 рецептів кольорового фарфору. З фарфорових мас виготовлялися високохудожні декоративні вироби, посуд різних видів та досить якісна хімічна апаратура, зокрема кислотостійка¹⁴. Підтвердженням цьому є успішно виконані замовлення та нагороди, отримані школою на численних промислових виставках.

¹³ *Ibidem*, с. 13.

¹⁴ *Ibidem*, с. 12–14.

Та все ж найважливішою стадією у мистецьких технологіях при виготовленні кераміки є випалювання, оскільки від нього залежить кінцевий результат. Невдалий випал може звести нанівець всю попередню працю. Від конструкції печей залежить температурний режим, отже – можливість виготовляти фарфор, фаянс чи лише теракоту. Недосконалість конструкції випалювальної печі стримує можливості виробництва.

Складанню випалювальних печей в МХПШ приділяли особливої уваги. Зі звіту МХПШ за 1911 рік довідуємося, що практикантами, впродовж року, були виготовлені наступні теплотехнічні споруди: піч голландська для випалювання цегли (з модельної цегли), „кассельська” двоповерхова для випалу гончарних виробів, кустарний горн для випалу цегли та черепиці, дві російські покращені печі, кухонна плита з жаровою шафою та водогрійним котлом, кахляна піч (голландська), голландська цегляна піч, піч російська малоруського типу¹⁵.

Деякі печі використовувалися у навчальному процесі та виробництві, зокрема відомо про експлуатацію „гофманської”, 16-камерної печі на шкільному цегельному заводі та двоповерхової „касізької” (для випалювання кахель та черепиці), що знаходилась на території закладу¹⁶. Для визначення вогнетривкості глин у хімічній лабораторії використовували горно „Девіля”.

Про високий рівень організації пічної справи у миргородському художньо-промислому навчальному закладі довідуємося у тому числі з книги М. Докшицького „Производство облицовочных керамических плиток”, що побачила світ 1936 року у Москві”. У ній в огляді промислових печей згадано горно безперервної дії за системою М. Білоскурського, як таке, що у порівнянні з іншими показало значні переваги в економії палива (на 50%) й якості випалу.

Ці горна було встановлено на деяких промислових підприємствах УРСР, у тому числі на заводі артілі „Художній керамік” (с. Опішне). Піч, розрахована для експлуатації на невеликих заводах, дала можливість випалювати гончарні вироби, плитку (t 950°C) та вироби з кам’яної маси (t 1300°C)¹⁷.

Майстром, керівником майстерні будівельного відділення Миргородської гоголівської школи (МХПШ, МХКТ) працював упродовж 1907–1919 та 1923–1931 рр. випускник Коломийської гончарної школи М. Білоскурський. Він надалі, з 1931 по 1937 рр., був запрошений головним інженером „Спецпромінералсоюзу” (м. Харків)¹⁸. Загалом видатними вченими, викладачами та випускниками за увесь період існування Миргородської гоголівської школи було зроблено ваго-

¹⁵ *Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1911 год*, Полтава 1912, с. 27.

¹⁶ В. Ковган, В. Ханко, *Миргородський державний керамічний технікум ім. М. В. Гоголя*, Миргород 1996, с. 26–27.

¹⁷ М. Докшицкий, М. Фурман, *Производство облицовочных керамических плиток*, Москва-Ленінград 1936, с. 70–72.

¹⁸ В. Ханко, *Енциклопедія мистецтва Полтавщини*, Полтава 2014, с. 128-129.

М. Білоскурський та С. Патковський. м. Миргород. Фото 1908 р. Архів М. Щуцької, м. Київ.

мий внесок у розвиток мистецьких технологій кераміки, що дозволило закладу вести підготовку фахівців кераміків та керамістів високої кваліфікації.

Серед найвідоміших випускників Миргороду видатні вчені кераміки: В. Візир та І. Мороз – автори фундаментальних праць з технології кераміки, Ю. Півінський – академік Академії інженерних наук РФ імені А. Прохорова, провідний сучасний вчений у сфері вогнетривів та технічної кераміки. У контексті теплотехніки слід згадати викладачів МКТ (Миргородський керамічний технікум) І. Лук'яненка та В. Московченка, що у співавторстві з І. Шелудьком стали авторами праці „Печі та сушарки керамічної промисловості” – посібника для учнів силікатників та теплотехніків. У виданні подано приклади розрахунків наступних печей: кільцевої для випалу цегли, тунельної для випалу фарфорових ізоляторів, горна для випалу фарфору, реконструкції одноповерхового горна для випалу фаянсу, газокамерної печі для випалу шамотних виробів та низки сушарок¹⁹.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що плідна співпраця художника та техніка над мистецькими технологіями є передумовою ефективного функціонування художньо-керамічного виробництва, оскільки за словами технолога-художника М. Білоскурського: „Художник не в силу буде справитись з тими питаннями, які виставляє технічна сторона виробництва керамічного взагалі, як в рівній мірі технік-керамік не в силах буде справитись з художньою стороною виробництва”²⁰. Художню та технічну специфіку в навчальному про-

¹⁹ І. Лук'яненко, В. Московченко, І. Шелудько, *Печі та сушарки керамічної промисловості*, Київ 1961.

²⁰ Відомчий архів МХПК. ф. 1, оп. 1, спр. Рабочие планы Миргородского художественно-керамического техникума на 1925/1926 учеб. год, арк. 28 зв.

В. Московченко, перший ліворуч та І. Лук'яненко, перший праворуч, м. Миргород. Фото середина ХХ ст. Архів А. Лук'яненко, м. Миргород.

цесі у Миргородській навчально-керамічній інституції гармонійно поєднували, що забезпечило досягнення випускників та тривале існування (працює донині) найстарішого в Україні вищого керамічного навчального закладу.

ЛІТЕРАТУРА

- Відомчий архів МХПК. ф. 1, оп. 1, спр. Рабочие планы Миргородского художественно-керамического техникума на 1925/1926 учеб. год, арк. 28 зв.
- Івашків Г., *Декор української народної кераміки ХVІ – першої половини ХХ століть*, Львів 2007.
- Ковган В., Ханко В. *Миргородський державний керамічний технікум ім. М. В. Гоголя*, Миргород 1996.
- Лук'яненко І., Московченко В., Шелудько І., *Печі та сушарки керамічної промисловості*, Київ 1961.
- Московченко В., *Технологія кераміки. Конспект (машинопис 20.01.47)*.
- Мотиль Р., *Українська димлена кераміка ХІХ – початку ХХІ ст. Історія. Типологія. Художні особливості*, Львів 2011.
- Ханко В., *Енциклопедія мистецтва Полтавщини*, Полтава 2014, с. 128-129.
- Ханко В., *Полтавщина: плин мистецтва, діячі*, Київ 2007.
- Школьна О., *Фарфор – фаянс України ХХ століття: Інфраструктура галузі, промислова політика, організаційно-творчі процеси*, Київ 2011.
- Шмагало Р., *Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції*, Львів 2005.
- Гуров А., *Геологическое описание Полтавской губернии. Отчет Полтавскому губернскому земству*, Харьков 1888.
- Докшицкий М., Фурман М., *Производство облицовочных керамических плиток*, Москва–Ленінград 1936.
- Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1901 год*, Полтава 1902.

Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1911 год, Полтава 1912.

ART TECHNOLOGY AT THE MIRGOROD ARTISTIC AND EDUCATIONAL CERAMIC CENTER

The study focused on the functioning of individual artistic techniques at the Mirgorod Teaching and Ceramic Center in the late 19th–20th centuries. Issues of the functioning of the ceramic workshops at the school were examined, including the raw materials used and the firing of the ceramics. Famous potters who studied and worked in the Mirgorod Ceramic School are recalled.

Key words: Mirgorod Art and Industry School, art technology, end of 19th–20th centuries, Ukraine.